

Csabai Zoltán (1978) a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének oktatója.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Babilón utcái (2012/1).

Az ezüst az újbabilóni és kora achaimenida korban

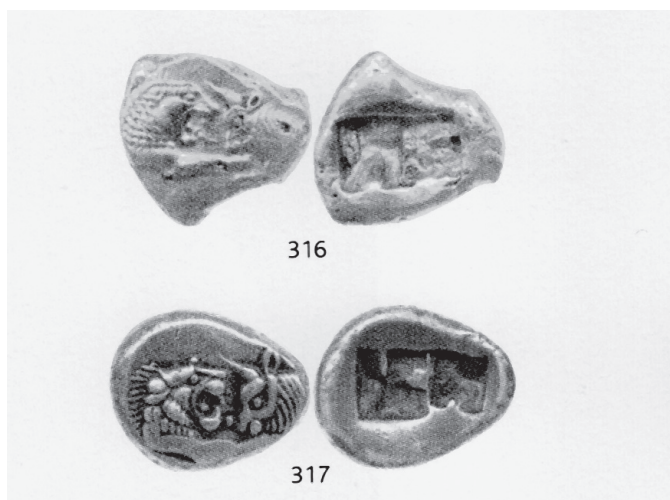
Csabai Zoltán

Az ókori Mezopotámia ékírásos agyagtáblái között több évezreden keresztül rendkívül sok forrás maradt fenn, melyek e térség kifinomult gazdasági működésére mutatnak rá. Különösen sok forrás világítja meg a Kr. e. 2. évezred első felében az óbabilóni és óasszír kor világát.¹ A Kr. e. 1. évezredben az újasszír források is egy sokrétű, fejlett gazdaságra mutatnak rá,² és ugyanezt tükrözik a gazdasági, jogi és adminisztratív források Babilónia gazdaságáról is.³ Jelen tanulmány – a korábbi kutatói eredményeket kiegészítve – ennek a kifinomult gazdasági rendszernek egyik pénztörténeti aspektusát szeretné közelebbről bemutatni.

A pénzérmék használatának kezdete a nyugat-anatóliai Lydiához köthető, ahol a Kr. e. 7–6. században megjelennek az első elektron (arany-ezüst ötvözetű) „lyd oroszlánok” (1. kép), majd később ezt felváltják az önálló ezüst és arany lyd érmék. Az ókori mezopotámiai, babilóniai pénzhasználatról ismert az a tény, hogy az előbb említett Lydiával szemben nem törekedtek a pénzérmék használatára, és pénzérmék helyett a pénzként használt fémeket – a Kr. e. 1. évezredi Babilóniában egészen pontosan az ezüstöt – súlyra mérték.⁴ A pénzt minden tranzakcióban a súlymérték szerint határozták meg. Nem egységnyi fizetendő érmét határoztak meg, hanem kimérendő, megfelelő súlyú ezüstöt.⁵ Éppen ez az a speciális ókori keleti, mezopotámiai pénzhasználati mód, amely a nevezett időszakban a pénz minden fontos jellemzőjét magán viselte, és ezért pénzérmék használata nélkül is teljes értékű pénzről beszélhetünk, hiszen betölti a pénz meghatározásához szükséges mindegyik funkciót.⁶

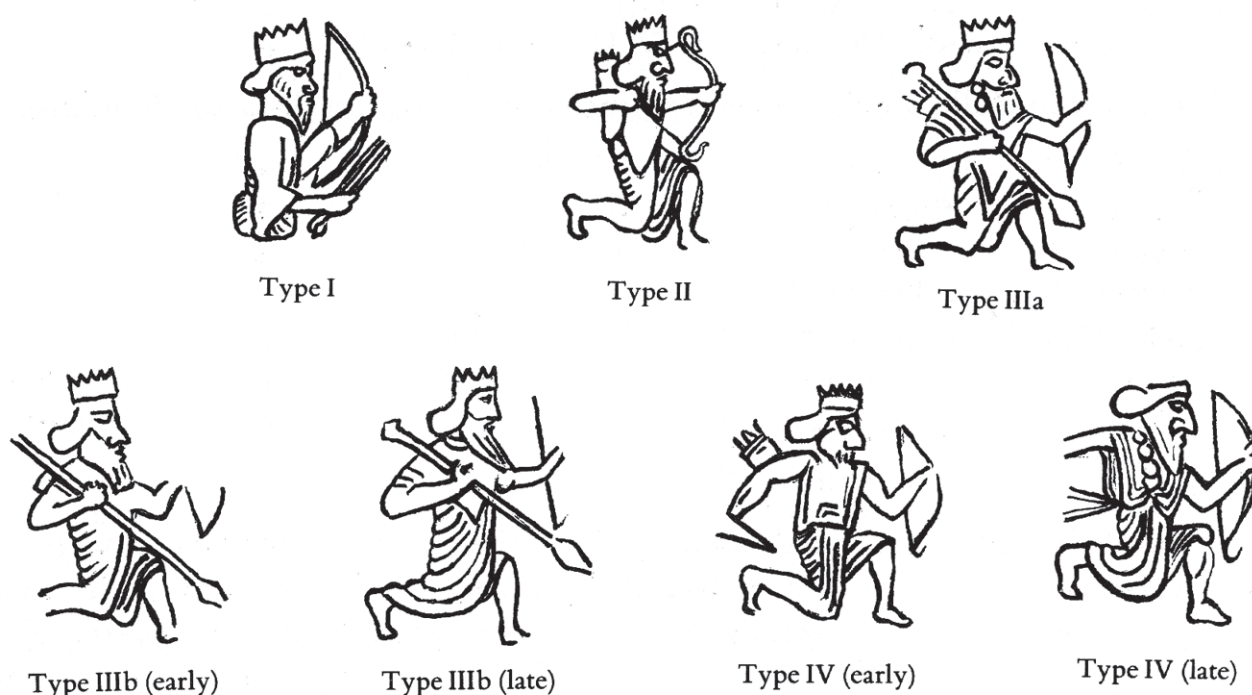
1. kép. Lyd „oroszlán” elektronból

2. kép. Lyd érme: oroszlánt és bikát ábrázoló *kroiseios* (Meadows 2005, 200 nyomán)

A pénzverés kezdete a Közel-Keleten: Lydia és Perzsa

Még a perzsa hódítást megelőző időszakra, a lydiai Kroisos (Kr. e. 560–540-es évek) uralkodásának idejére keltezi a kutatás a kettős érmék, az önálló arany és ezüst érmék megjelenését, amelyekeken egyaránt egy oroszlánt és egy bikát ábrázolnak egymással szemben (2. kép).⁷ Úgy tűnik, hogy a Kroisos által bevezetett arany és ezüst érmék verésének gyakorlatát vették át az Óperzsa Birodalomban – igaz ez még abban az esetben is, ha nem azonnal és nem egy időben érvényesítették az érmék kettős megjelenését. Mivel úgy tűnik, hogy Nyugat-Anatólia területét leszámítva az Óperzsa Birodalmon belül az ókori Ke-

3. kép. Az óperzsa siglosok I–IV. típusai (Carradice 1987, 78 nyomán)

leten a pénzt eddig súlyra mérve használták – Egyiptomtól a levantei és mezopotámiai térségeken át egészen Iránig –, és nem pénzérmék formájában, ezért a kutatásban az Achaimenida Birodalom területén az érmehasználatot előíró intézkedést I. Dareios (Kr. e. 522–486) pénzügyi reformjának nevezik. Dareios pénzügyi politikáját számos izgalmas szemszögből lehetne vizsgálni,⁸ a mostani alkalommal azonban arra a kérdésre szorítkozik vizsgálatunk, hogy a bőséges babilóniai ékírási forrásanyagban milyen, eddig nem vizsgált nyomai találhatók e reformnak, és vajon ezek segítségével megközelíthetjük-e új szempontból azt a kérdéskört, hogy I. Dareios mikor kezdte el az Óperzsa Birodalom egyik legfontosabb gazdasági újítását. Ehhez a babilóni gazdasági források egy jól meghatározható csoportjának részben filológiai jellegű, kronológiai szempontú elemzését mutatom be. Mielőtt azonban ennek a részleteiben elmerülnénk, szükséges röviden összefoglalnunk a pénzügyi reform bevezetésének kezdetével összefüggő numizmatikai ismereteket, valamint a babilóni gazdasági források eddigi vizsgálatát, illetve annak metódusát.

Az első óperzsa érmék: az I. és II. típusú siglos

Nem rendelkezünk olyan írásbeli vagy tárgyi forrással, amely egyértelműen meghatározná az óperzsa pénzverés kezdetét. Pierre Briant-nak, az achaimenida kor egyik legjelentősebb kutatójának az Óperzsa Birodalomról írt hatalmas, a kutatásban mérföldkőnek számító művéből származó idézet kiválóan sűríti ismereteinket I. Dareios pénzügyi újításának kronológiai bizonytalanságáról.⁹ Eszerint az egyetlen biztos ismeretünk a reform bevezetéséről egy Kr. e. 500-ra keltezhető persepoli-

si erődítmény-tábla, amelyen jól látható egy siglos, egészen pontosan egy II. típusú siglos lenyomata (lásd a 4. képet).¹⁰

Az Achaimenida Birodalom története során veretett arany és ezüst pénzérmék ikonográfiája a birodalom 250 éve alatt több alkalommal is megváltozott. A numizmatikai vizsgálatoknak köszönhetően ezek közül négy alaptípust biztosan megkülönböztethetünk¹¹ (3. kép). Az óperzsa kor második felében készült, úgynevezett III. és IV. típusnak több alváltozatát is megkülönbözteti a kutatás, azonban az alváltozatok számában nincsen egyetértés.¹² Bár a négy típus több ábrázolási megoldásában eltér egymástól, két jellegzetességük állandó volt. Az érmék – és legyen szó akár az ezüst, akár az arany érméről – a királyt ábrázolják, aki íjászként jelenik meg rajtuk.

E miatt a másodlagos irodalomban az érméket egyszerűen csak „perzsa íjászként” is emlegetik. A 3. képen az óperzsa íjász négy típusa látható. Ezek közül számunkra a I. típus és a II. típus érdekes kiemelten. Az I. típuson a királyi öltözetet viselő, szakállasan és koronával látható uralkodó testét nem teljes alakban ábrázolják: bal kezében íját tartja, jobbáiban két nyílveszőt. A II. típus ábrázolásán a királyt már teljes alakjában mutatják, íját bal kezében tartja, jobbával megfeszítve azt. Új elemként a király térdeplő-futó helyzetben van, és vállán tegezt hord. Fontos megjegyezni, hogy bár a II., III., és IV. típus esetében az ezüstből és aranyból veretett érmék ugyanazt a mintát használták, az I. típusból csak ezüst érmék, siglosok kerültek elő.

Az óperzsa pénz megjelenésének keltezéséhez a numizmatikai leletek kínálják számunkra az első lehetőséget. A pénzérmék előfordulása az első óperzsa uralkodók idején egyáltalán nem figyelhető meg: II. Kyros (Kr. e. 559 [?] – 530), Kambysés (Kr. e. 530–522), Bardiya (Kr. e. 522) és – egészen 1988-ig – I. Dareios uralkodásának idejére sem volt ismert numizmatikai

leletanyag. 1988-ban tett közzé azonban Margaret C. Root egy persepolisi erődtítmény-táblát, amely I. Dareios 22. uralkodási évére, azaz 500-ra keltezhető. A táblát a kor adminisztrációs gyakorlatának megfelelően lepecsételték, és a pecsét egy II. típusú *siglost* formáz (4. kép). Mivel a táblán szereplő pecsét biztosan a II. típusú íjászt mutatja, ezért Dareios első 21 évének valamelyikére tehető mind az I., mind a II. típusú íjász kidolgozása. Numizmatikai szempontból a kronológia felső határának sokan még napjainkban is a persepolisi palotakomplexumon belül található Apadana palota alapjaiban elhelyezett kincsleletet tartják.¹³ Az itt talált kincslelet azért kap kiemelt szerepet, mert a kincsanyag pénzérméi között egyáltalán nem található óperzsa pénz. A kutatás nagy része pedig ebből azt a széleskörűen elfogadott következtetést vonta le, hogy az óperzsa pénzverés biztosan az Apadana építése után kezdődött. Sajnos azonban az Apadana építésére és a kincslelet elhelyezésére nincsen pontos keltezési módunk: a kutatók leggyakrabban a Kr. e. 515 körüli esztendőkre teszik, de vannak olyan feltételezések is, amelyek a palota építését Kr. e. 510 körülre, vagy a Kr. e. 6. század legvégére, esetleg a Kr. e. 5. század legelejére helyezik.¹⁴ Felfedezhető a kutatásban egy tendencia is, miszerint egyre későbbre kívánják keltezni ezt. Bruno Jacobs legutóbbi – talán konszenzust teremtő – véleménye szerint az építkezést és a leleteket mégis az itt felsoroltak közül a korai évekre, 515-re vagy korábbra kell helyeznünk.¹⁵ Az Apadana-kincsleletben elhelyezett pénzekből a kutatás arra következtet, hogy I. Dareios uralkodása ezen szakaszában – egyes vélemények szerint később is – a perzsa gazdaságban lyd pénzeket, Kroisos arany és ezüst oroszlánjait használhatta.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a régészeti anyag vizsgálata során biztosan csak az jelenthető ki, hogy I. Dareios II. típusú érméi esetében a legkésőbbi kezdeti dátum Kr. e. 500-ra tehető. Az óperzsa pénzverés kezdetének számító I. típusú íjász verése pedig valamivel ezelőtt kezdődhetett. David Stronach vizsgálataiból kiderül: az I. típusú *siglosok* kopásából arra lehet következtetni, hogy legalább egy évtizedig használatban voltak,¹⁶ ami miatt feltételezhető, hogy I. Dareios uralkodásának első tizenkét évében vezette be pénzügyi reformját.

Babilóniai források

Az előbbi két bekezdésben tárgyalt történeti időszak – a Kr. e. 522 és 500 közötti évek – legbőségesebb írásos forrásanyaga az Óperzsa Birodalmon belül Babilóniából maradt ránk. Ráadásul a rendelkezésünkre álló források döntő többsége éppen gazdasági forrás. Bár jelen tanulmány nem a babilóni pénzhasználatról foglalkozik, de azt mindenképpen újból rögzítenünk kell, hogy I. Dareios pénzügyi reformjától függetlenül az achaimenida kori Babilóniában pénzként a súlyra mért ezüstöt, törtezüstöt használták. I. Dareios intézkedése sem befolyásolta ezt a sok évszázados, kifinomult gazdasági eljárást, ami az ókori Keleten a későbbiek folyamán – igaz, egyedüli tartományként – a hellénisztikus korban sem változott meg.¹⁷

Mégis, annak ellenére, hogy az ezüstöt súlyra mérték, az ezüstrrel kapcsolatos ügyleteknél a babilóni gazdasági források a Kr. e. 1. évezred során egyre gyakrabban meghatározták a tranzakciókban szereplő ezüst sajátosságait. Ez két szempontú lehetett: egyrészt formai sajátosságokat határoztak meg – pl.

4. kép. II. típusú *siglos* lenyomata egy persepolisi erődtítmény-táblán (Root 1988 nyomán)

törtezüst –, másrésztől viszont, és számunkra ez a fontosabb, a szövegben rögzítették az ezüst minőségét.¹⁸ Feltételezhető volt, hogy I. Dareios pénzügyi reformja ily módon talán kimutatható a forrásokban, de sokáig ez nem sikerült. Vargyas Péter 1999-ben publikálta azt az alapvető tanulmányát, amelyben azonosítja a babilóni forrásokban azt a kifejezést (és annak bővített formáit), amit az óperzsa *siglosokra* használhattak Babilóniában: *kaspu ginnu* (azaz „*ginnu*-ezüst”; és ez megegyezik a *kaspu pešû ša ina istēn šiqli bitqa* (azaz „fehér ezüst, melyben egynolcad [nyi az ötvözet]”) bővebb és teljesebb tekinthető kifejezéssel.¹⁹ Ezzel a megoldással közvetlen bizonyítékot adott a kutatás számára a *siglos* létezésére és keltezésére. Ugyanis a *kaspu ginnu* kifejezés majdnem kizárólag I. Dareios uralkodásának idejéről származik. Ráadásul a *kaspu ginnu* azonnal megjelenik a babilóni forrásanyagban közvetlenül I. Dareios trónra lépte után. Ez pedig azt jelentené, hogy Dareios legelső intézkedéseinek egyike lenne az óperzsa *siglosok* verésének elrendelése. Azonban hiába alapul nagyszerű gondolatmeneten, a következtetés mégsem gyökerezett meg a kutatásban, és a legtöbb kutató úgy véli, hogy a *kaspu ginnu*-nak más szerepet kell keresni a babilóniai pénztörténetben.²⁰

A babilóniai kölcsönszerződések

Azt a forráscsoportot, amelyet saját kutatásom során igyekszem megismerni, a kutatás kötelezvényeknek nevezi. A kötelezvény egy olyan gazdasági ügyletet foglal írásba, amelyben

az alárendelt szerződő fél valamilyen jövőbeni kötelezettséget vállal magára a szerződésben meghatározott javak számára történő átadásáért cserébe.²¹ A Kr. e. I. évezredi Babilóniában egy olyan szövegtípust – az *u'iltut* – használtak ezeknek a kötelezvényeknek a leírására, ami nagymértékben absztrakt volt. Ez a vonása tette alkalmassá számos gazdasági tranzakció leírására, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ezres nagyságrendben maradtak fenn ilyen típusú kötelezvények. A kötelezvények vizsgálata azért kaphat most kiemelt szerepet, mert az általunk vizsgált periódusban az ezüst sajátosságaira, minőségére utaló jelzők jóval több mint kilencven százaléka kötelezvényekben fordul elő.

Cornelia Wunsch 2002-es tanulmányában a kötelezvényeknek tizennégy típusát sorolta fel, amelyek közül nyolc hozható összefüggésbe az ezüsttel. A most bemutatásra kerülő vizsgálat a pénzkölcsönökre támaszkodik, amelyek szövegezésénél és a kölcsön visszafizetésénél fontos szerepet kap a kölcsönbe kapott ezüstre vonatkozó leírás, ezért – mint később az látható lesz – igen magas arányban rögzítették az ezüst jelzőjét a forrásokban. Az ékírásos források száma így is meghaladja a hétszázat, ami elegendőnek tűnik egy alapos vizsgálatra. Felvetődhet a kérdés: amennyiben az ezüstre vonatkozó jelzők eddig is ezekből a forrásokból származtak, és Benno Landsberger 1930-as tanulmánya óta számtalanszor tárgyalták őket, továbbá majdnem minden ezüstre vonatkozó kifejezés könnyen érthető,²² akkor milyen irányba lehetne folytatni a kutatást.

Az általam kínált új megközelítési mód az, hogy a vizsgálatba a kiválasztott forráscsoport szövegei közül nemcsak azokat a forrásokat vontam be, amelyek megnevezik az ezüst minőségére utaló jelzőt, hanem azokat is, amelyek *nem* nevezik meg azt. Ez talán szokatlanul vagy ellentmondásosnak vélhető, de később – reményeim szerint – érthetővé válik a fontossága. Először is azonban olyan kronológiai sajátosságokra hívnám fel a figyelmet, amelyek mindaddig nem kerültek a kutatás érdeklődési körébe.

Az közismert a szakirodalomban, hogy – bár csak szórványosan – már a Kr. e. 7. századból vannak utalások az ezüst minőségére, de jelentősen csak a Kr. e. 6. században számolhatunk velük, számottevően ez II. Nabû-kudurrî-uşur (Kr. e. 605–562) uralkodásától kezdve jellemző. Biztos vagyok abban, hogy ez nem véletlen, és Babilónia gazdaságtörténetének pontos megértéséhez ezzel a jelenséggel később még foglalkozni kell. Három további észrevételt szeretnék tenni erre a korszakra. Megfigyelhető, hogy az uralkodó elődje, Nabû-apla-uşur (Kr. e. 627–605) és II. Nabû-kudurrî-uşur idején keletkezett forrásokban az ezüstre vonatkozó meghatározásokat nem a kötelezvény operatív szakaszában olvashatjuk, azaz a dokumentumok legelején, a szerződő felek felsorolása előtt, ahol kikötik az ügylet ezüstben kifejezett értékét, hanem a szövegezés első záradékai között.²³ A korban leggyakrabban előforduló kifejezések közül kettő kiemelkedik, (1) az esetek 40%-ában: „ezüst, melyben egy sékelben egynolcad(nyi az ötvözet)” és (2) az esetek 30%-ában: „ezüst, melyben egy sékelben két-huszonnégyed(nyi az ötvözet)”. Ez utóbbi amúgy is érdekes, mert ez a fordulat ekkor több esetben is előfordult,²⁴ de később nem találunk rá példát. Kr. e. 627 és 562 között több olyan minőségre utaló jelzővel is találkozunk, melyek előfordulása szinte teljesen egyedi, és a későbbiekben nem fordul elő.²⁵

Nabû-na'id (Kr. e. 556–539) uralkodásának idejéből mind ez idáig nem voltak ismereteink olyan gazdasági sajátosságról,

ami egyedileg erre az uralkodási periódusra volna jellemző, de például ekkortól kezdve az ezüst jelzői már kivétel nélkül minden esetben a dokumentum elején szerepelnek, ott, ahol ez leginkább elvárható. Emellett a szövegekben előforduló jelzők is Nabû-na'id korából a leghomogénebbek. Két jelzőt ismerünk összesen ebből a korból a forrásokban. Közülük az egyik már II. Nabû-kudurrî-uşur idején is a leggyakoribb volt, Nabû-na'id idején pedig az arányuk több mint 90%; a másik pedig tulajdonképpen ugyanaz, a *nuhhutu* kifejezéssel kiegészítve.²⁶

Az első óperzsa uralkodó, Kyros idejéből ránk maradt ezüstre alkalmazott jelzők nem mutatnak érdemben változást az előző periódushoz képest. Alapvetően az a jellemző, hogy Nabû-na'id korával megegyezően a források 90%-ában a „ezüst, melyben egy sékelben egynolcad(nyi az ötvözet)” jelző szerepel, és a fennmaradó esetek többségében ugyanez, *nuhhutu* kifejezéssel kiegészítve. Kyros korából szórványosan van utalásunk a *kaspu ginnura* is.

A Kambysés uralkodására keltezhető forrásokban jelenik meg először egy, a későbbi szövegekben nagyon gyakran szereplő jelző, a „fehér ezüst” (*kaspu pesû*). Ez azt jelenti, hogy továbbra is a standard kifejezést („ezüst, melyben egy sékelben egynolcad(nyi az ötvözet)”) használják a leggyakrabban a szerződésekben, ám ennek két további változata is megjelenik a forrásokban: egyrészt az „ezüst” szó helyett gyakran a „fehér ezüst” fordulatot használják, másrészt – a már a korábbi szövegekben is azonosítható módon – kiegészítik azt a *nuhhutu* szóval (vö. 26. jegyzet). Noha ez utóbbi változat már a Nabû-na'id és Kyros idejéből származó szövegekben is megtalálható, Kambysés korára előfordulási aránya a duplájára nő, s a későbbi forrásokat is figyelembe véve e kifejezéssel kapcsolatban egyértelműen növekvő tendenciáról beszélhetünk. A harmadik óperzsa király, Bardiya néhány hónapos uralkodása idejéről olyan elenyésző számú forrásunk van, hogy azokból nem alakítottam ki önálló alcsoportot, hanem a Kambysés idejéből származó forrásokkal együtt vizsgáltam azokat (lásd az 1. ábrát).

A következőkben az I. Dareios uralkodása idejéből származó forrásokban²⁷ található ezüstre vonatkozó jelzőket vizsgálom. Szándékosan hagytam legelöl azt a jelzőt, amely eddig a leggyakoribb volt: „ezüst, melyben egy sékelben egynolcad(nyi az ötvözet)”. Ez a kifejezés tulajdonképpen eltűnt a forrásokból.²⁸ Az ezt megelőző korszakokban bőven többségben lévő (40%, 90% és 70%) kifejezés észrevehetően lett I. Dareios korában, alig találunk rá példát. Ugyanennek a kifejezésnek a *nuhhutu*val kiegészített formája viszont igazolja azt a tendenciát, amit már Kambysés korában megfigyelhetünk. I. Dareios korára tovább nőtt arányuk. De ennél is gyakoribb, ha ezt a *nuhhutu*val bővített kifejezést kiegészítjük a *pesû* – azaz „fehér” – meghatározással.

A sok változat között észre kell vennünk, hogy gyakran találkozunk négy akkád terminussal, amit az írnokoknak be kellett valahogyan építeni a forrásokba. I. Dareios korából származó források nem egészen 80%-át hat kifejezés teszi ki. Ezekben a négy akkád terminus közül legalább az egyik mindig szerepel. A hat kifejezésben a *bitqu* öt, a *nuhhutu* és a *pesû* négy, a *ginnu* kettő esetben található meg. A *ginnu* előfordulása a fentiek tekintetében meglepő lehet, de figyelembe kell venni, hogy a fennmaradó kifejezésekben viszont sokkal nagyobb gyakorisággal szerepel, mint a másik három.

Az ezüst az újbabilóni és kora achaimenida korban

	Kr. e. 627–562	Kr. e. 562–539	Kr. e. 539–530	Kr. e. 530–522	Kr. e. 522–486
<i>kaspu ša ina 1 šiqli bitqu</i>	~ 40%	~ 90%	~ 90%	~ 70%	< 1%
<i>kaspu ša ina 1 šiqli gír-e</i>	~ 30%				
<i>kaspu ša ina 1 šiqli bitqu nuhhutu</i>		~ 10%	< 10%	~ 20%	~ 25%
<i>kaspu pešú ša ina 1 šiqli bitqu nuhhutu</i>					~ 20%
<i>kaspu pešú ša ina 1 šiqli bitqu</i>				~ 10%	~ 5–10%
<i>kaspu pešú nuhhutu ša ina 1 šiqli bitqu</i>					~ 5–10%
<i>kaspu ša ginni ša nadāni u mahāri</i>					~ 5–10%
<i>kaspu pešú ša ina 1 šiqli bitqu nuhhutu ša lā ginni</i>					~ 5–10%
<i>kaspu ša ginni</i>					~ 5%
<i>kaspu ša ina 1 šiqli bitqu nuhhutu ša lā ginni</i>					~ 5%
<i>kaspu qalū</i>					~ 5%
<i>kaspu ša ina 1 šiqli bitqu ša ginni ša nadāni u mahāri</i>					~ 5%
további kilenc típus esetenkénti előfordulással					<5%

1. ábra. Kölcsönszerződésekben megadott, ezüstre vonatkozó jelzők megoszlása Babilóniában, Kr. e. 627–486
(a megnevezett korszakok esetében a kb. 5%-ot elérő kifejezéseket felhasználva)

Ha az 1. ábrában egybefogott forrásadatokat össze szeretnénk foglalni, akkor a következők mondhatók el. A korábban leggyakoribb, standardnak vélhető jelző – *kaspu ša ina 1 šiqli bitqu*, „ezüst, melyben egy sékelben egynolcad(nyi az öt-ötzet)” – eltűnik, és csupán a további jelzőkkel kiegészített változatait használják. Úgy tűnik, hogy ez a korábbi kifejezés önmagában már nem volt elég a tranzakcióban szereplő ezüst azonosítására. Emellett a forrásainkat tekintve rendkívül nagy a jelzők változatossága – számomra jelenleg húsz különböző kifejezés ismert I. Dareios korából. Nehéz interpretálni a sokféle részleges egybeesést, látszólagos hasonlóságot. Lehetséges az is, hogy a hosszú leírásokat rövidítették le többféle módon, de következetesség nem látható bennük. Összességében elmondható, hogy I. Dareios trónra lépésével mindenképpen megváltozott az a szokás, amilyen módon az ezüstre vonatkozó meghatározásokat, a minőségre utaló jelzőket kifejezték a dokumentumokban. Egy sokkal több változatot ismerő szokás terjedt el, és az eddig használt kifejezések önmagukban már nem voltak elengedőek az ezüst minőségének pontos jelölésére.

Az ezüst jelzőjét hordozó és nem hordozó források viszonya

A következőkben a források összességét vizsgálom, amikor egyaránt szerepet kapnak az ezüst jelzőit tartalmazó dokumentumok és azok, amelyekben ezek egyáltalán nem szerepelnek. II. Nabû-kudurri-ušur uralkodásának idején, az itt vizsgálat alá vont források között, az ezüst típusát vagy minőségét meghatározó források aránya kb. 18%. Nabû-na'id uralkodása idején ez az arány érdemben nem változott meg (20%).

Az első óperzsa uralkodók alatt ez az arány a kétszeresére emelkedik, kb. 40%-ra. Mindemellett megállapítható, hogy az érzékelhető aránynövekedés a szerződésbe foglalt ügyletet ez nem befolyásolta, a jelzőkön kívül nincs olyan eltérő elem a forrásokban, ami kizárólag csak az egyik csoportra lenne jellemző.

I. Dareios uralkodásának idejéből származó források esetében az ezüstre utaló jelzők aránya radikálisan megváltozik. A forráscsoportban előforduló gazdasági forrásoknál az ezüst típusát, vagy az ezüst finomságát megnevező dokumentumok aránya I. Dareios uralkodásától kezdve meghaladja a teljes forrásanyag 95%-át. Ráadásul a maradék kb. 4% nagy részét is azok a források teszik ki, amelyek vagy töredékesek, vagy nem egyértelműen egészíthetők ki. Teljes bizonyossággal állítható, hogy a dokumentumok gazdasági szereplői kifejezetten törekedtek arra, hogy az ügylet középpontjában lévő ezüst típusát meghatározó kifejezés minden esetben szerepeljen! Ez pedig egyértelműen szemben áll a megelőző évtizedek forrásaiból levonható tapasztalatokkal. És mivel az ezüst jelzői éppen ebben a korban válnak a rengeteg változat és új jelző miatt közel átláthatatlanná – szemben a korábbi átláthatósággal –, ezért kizárhatunk bármiféle királyi vagy törvényi beavatkozást a szerződések adminisztrációs folyamatába, hiszen annak az egyszerűsítés irányába kellett volna hatnia. Ezt a változást a gazdasági környezet hívta életre, és erre reagáltak a gazdaságban szereplők oly módon, amit itt láttunk. Ráadásul a források aprólékos vizsgálata, illetve az, hogy szinte a teljes I. Dareios korabeli forrásbázis feltüntette a jelzőket, arra a következtetésre sarkall minket, hogy egy olyan változással állunk szemben, ami I. Dareios trónra lépését azonnal követhette.

A kutatásba bevont források itt bemutatott, két különböző jellegű, de egyaránt kronologikus szempontú megközelítése

	Kr. e. 627–562	Kr. e. 562–539	Kr. e. 539–530	Kr. e. 530–522	Kr. e. 522–486
<i>forráscsoport táblái, ezüst jelzővel</i>	~ 18%	~ 20%	~ 40%	~ 40%	~ 95%
<i>forráscsoport táblái, ezüst jelző nélkül</i>	~ 82%	~ 80%	~ 60%	~ 60%	~ 5%

2. ábra. Kölcsönszerződések Babilóniából (Kr. e. 627–486), amelyekben az ezüst jelzővel vagy jelző nélkül szerepel

más-más eredményeket hozott számunkra. Az ezüst minőségének, formai megjelenésének meghatározásaiban éles határvoalat képez I. Dareios uralkodása az öt megelőző kb. 100 évvel szemben. Az addig használt kifejezéseket ki kellett egészíteni, illetve az ezüst azonosítására addig legelterjedtebb meghatározás szinte teljesen eltűnik a szerződések szövegéből. Ráadásul az ezüstre alkalmazott jelzők száma is majdnem a tízszeresére emelkedik a korábbiakhoz képest. Ha emellett figyelembe vesszük azt is, hogy az ezüstrrel kapcsolatos forráscsoportok egységes vizsgálata azt az eredményt hozta számunkra, hogy I. Dareios korától kezdve a dokumentumokban szinte mindig szerepel az ezüstre vonatkozó meghatározás, akkor a két eredmény összegzésekekppen mindenképpen meg kell állapítanunk:

Jegyzetek

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú, „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

- 1 Az óbabilóni kor gazdaságához magyar nyelven lásd Földi 2009, Földi 2010, Földi 2011, Földi 2015, Kalla m. e. Az óasszír kereskedelem megismeréséhez Pálfi 2000, Pálfi 2009, Pálfi 2015.
- 2 Ezen a helyen az olvasó figyelmébe az Újasszír Birodalom kereskedelmét (Vér 2012, Vér 2014) és sajátos gazdasági preferenciáit (Vér 2015) ismertető tanulmányokat ajánlanám magyar kutatótól.
- 3 Magyar nyelven Vargyas Péter számos tanulmányát lehetne felsorolni. Csak példaként Vargyas 2000a, 2004a, 2005, 2010. Lásd még Csabai 2006, Csabai 2014 és Csabai 2015. Hazai kutatók közül Cseke Henriettától magyar nyelven nem olvashatunk gazdaságtörténeti témában (de idevágóan lásd tőle Cseke 2014).
- 4 Az olvasó figyelmébe mindenekelőtt Vargyas Péter – itt többször hivatkozott – monográfiáját ajánlanám a kérdéskörrel, lásd Vargyas 2010.
- 5 Éppen ezért félrevezető az érdeklődő olvasónak, ha azt olvassuk a forrásokban, hogy a fordítás (szövegűen) úgy hangzik, hogy az ár, bérlet stb. *x šīqlu* (sével) ezüst. Mert ezen a helyen a könnyebb érthetőséget előtérbe helyezve inkább így kellene hangozzon: *x gramm ezüst*.
- 6 Vargyas 2010, 14–29.
- 7 A kutatásban napjainkban vitatott az az álláspont, miszerint ezeket az érméket korai óperzsa pénznek tekinthetjük-e lydiai érmék helyett. A lydiai arany és ezüst érmék kettőségének másolása miatt korábban felmerült annak lehetősége, hogy az óperzsa pénzpolitika már az első nagykirály, (II.) Kyros uralkodása során új irányt kapott és a pénz verése megjelenhetett közvetlenül Kyros Lydia felett aratott győzelme (Kr. e. 540-es évek) után.
- 8 Csak példaként megemlíthető a pénzérmék gazdaságban betöltött szerepének vizsgálata, a pénzérmék verésének helyszínei, és különösen a pénz elterjedtségének kérdése, de fontos volna annak vizsgálata is, hogy tulajdonképpen milyen célból is történt az érmék használatának bevezetése.
- 9 „The date of the initial issue is not known with certainty. We do, however, have a precise benchmark, since a Fortification tablet from year 22 of Darius (500) bears the imprint of a royal coin showing a kneeling archer-king.” – Briant 2002, 408.
- 10 Root 1988; Root 1989.
- 11 Carradice 1987, 75–84; Weisser 2006, 71–75.
- 12 Carradice 1987, 84–86; de lásd Stronach 1989, 258–261 és fig. 1.
- 13 Az Apadana kincsleletről Stronach 1989; Zournatzi 2003; és újabban Nimchuk 2005; az Apadana-leletek értelmezési lehetőségeiről Nimchuk 2010.
- 14 Apadana építési idejének kérdéséhez Jacobs 1997.
- 15 Jacobs 1997, 281.
- 16 Stronach 1989, 265–266.
- 17 Vargyas 2000b; 2004b; 2004c; Van der Spek 2008, 416–418.
- 18 A babilóniai ezüstre vonatkozó Kr. e. 1. évezredek kifejezések bemutatásához és értelmezéséhez magyar nyelven lásd Vargyas 2010, 43–173.
- 19 Vargyas 1999; magyarul Vargyas 2010, 95–111, 132–138.
- 20 Az ellenzőket Michael Jursa véleménye befolyásolja, aki elsősorban arra hivatkozva veti el a *kaspu ginnu* azonosítását a *siglosok*kal, hogy a kifejezés pár példája korábbi Dareios koránál. Lásd Jursa 2010, 480–485. Lásd legutóbb ezt a szemléletmódot Tuplin 2014, 129 és 9. jegyzet.
- 21 A Kr. e. 1. évezredek babilóniai kötelezvényekről részletesen lásd Wunsch 2002.
- 22 Csak válogatásként Landsberger 1930; Joannes 1994; Vargyas 2001, 13–51; Jursa 2010, 474–490.
- 23 Például lásd OECT 12, A 91: 6.
- 24 Lásd például TCL 12, n21; VS 4, n9; TuM 2/3, n106.
- 25 „Ezüst, melyben egy sékelben egyharmad / kétnegyed (TuM 2/3, n107) / egyötöd (OECT 12, A 89) / egyhatod (Strassmaier Nbk, n68) az ötvözet.”
- 26 Az esetek 90%-ában: *kaspu ša ina 1 šīqli bitqu* – „ezüst, melyben egy sékelben egynolcad(nyi az ötvözet)”, illetve a maradék 10%-ban *kaspu ša ina 1 šīqli bitqu nuhhutu* – „ezüst, melyben egy sékelben egynolcadnyi az ötvözet”. A *nuhhutu* fordítása vitatott, de erről itt nincs mód részletesen írni. Ehhez lásd Vargyas 2010.
- 27 Az egyszerűbb leírás céljából I. Dareios neve alá soroltam be III. Nabû-kudurri-üşur és IV. Nabû-kudurri-üşur babilóniai lázadók nevével keletkezett szövegeket (itt és a későbbiekben is). A forrásokhoz lásd Lorenz 2008.
- 28 Egetlen előfordulása egy kiadatlan Bertin-kópiáról ismert számomra.

Bibliográfia

- Briant, P. 2002. *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*. Winona Lake.
- Carradice, I. 1987. „The ‘Regal’ Coinage of the Persian Empire”: I. Carradice (szerk.): *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires*. B.A.R. Oxford, 73–95, Plates X–XV.
- Csabai Z. 2006. „Babilónia gazdaságtörténete a kölcsönszerződések tükrében (Kr. e. 1. évezred)”: *Ókor* 5/3–4, 84–90.
- Csabai Z. 2014. „Az újbabilóni kamat háborúban és békében”: *Specimina Electronica Antiquitatis* 6, 1–15.
- Csabai Z. 2015. „Kamatmentes és ál kamatmentes kölcsönök Babilóniában”: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonomie és ökológia: tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. ÓTI 3. Pécs–Budapest (megjelenés előtt).
- Cseke H. 2014. „The Economic Determination of the Changing Interests. A Survey Based on the Loan Documents of the Neo-Babylonian Šin-uballiṭ Archive”: Z. Csabai (szerk.): *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*. ANEMS 2. Pécs–Budapest, 557–578.
- Földi Zs. 2009. „A házbérlet és szerepe az óbabilóni korban”: Pál-Lukács Zs. et al. (szerk.): 7. Országos és 1. Nemzetközi Interdiszciplináris Grastyán Konferencia. Pécs, 79–87.
- Földi Zs. 2010. „Egy larsai vállalkozó: Ibni-Amurru”: Rab V. et al. (szerk.): 8. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Pécs, 80–88.
- Földi Zs. 2011. „Halászat az óbabilóni kori állami kereskedelemben”: Takó F. (szerk.): „Közel, s Távol”. *Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiból 2009–2010*. Budapest, 49–60.
- Földi Zs. 2015. „Táblázatos szövegek és helyük a mezopotámiai gazdaságtörténet tanulmányozásában”: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonomie és ökológia: tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. ÓTI 3. Pécs–Budapest (megjelenés előtt).
- Jacobs, B. 1997. „Eine Planänderung an den Apadana-Treppen und ihre Konsequenzen für die Datierung der Planungs- und Bauphasen von Persepolis”: *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 29, 281–302.
- Joannès, F. 1994. „Métaux précieux et moyens de paiement en Babylonie achéménide et hellénistique”: *Transeuphratène* 8, 137–144.
- Jursa, M. (with contributions by J. Hackl, B. Janković, K. Kleber, E. E. Payne, C. Waerzeggers, M. Weszeli) 2010. *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth*. AOAT 377. Münster.
- Kalla G. m. e. „A nagyméretű óbabilóni magánháztartások mint termelési egységek” (előadás a XI. Magyar Ókortudományi Konferencia Ókori Gazdaságtörténet szekciójában, 2014. május) (megjelenés előtt).
- Landsberger, B. 1930. „Bemerkungen zu San Nicolò und Ungnad, Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden, Bd. I, 1. 2”: *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 39, 277–294.
- Lorenz, J. 2008. *Nebukadnezar III/IV. Die politischen Wirren nach dem Tod des Kamyses im Spiegel der Keilschrifttexte*. Dresden.
- Meadows, A. R. 2005. „The Administration of the Achaemenid Empire”: J. Curtis – N. Tallis (szerk.): *Forgotten Empire. The World of Ancient Persia*. London, 181–209.
- Nimchuk, C. L. 2005. „The Persepolis Apadana Foundation Deposits”: *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 40, 33–38.
- Nimchuk, C. L. 2010. „Empire Encapsulated. The Persepolis Apadana Foundation Deposits”: J. Curtis – St. J. Simpson (szerk.): *The World of Achaemenid Persia. History, Art and Society in Iran and the Ancient Near East*. London – New York, 221–229.
- OECT 12: Joannès, F. 1990. *Les tablettes néo-babyloniennes de la Bodleian Library*. Oxford Editions of Cuneiform Texts 12. Oxford.
- Pálfi Z. 2000. „A szellemi élet rekonstruálásának lehetőségei az ókori Kanišban”: *Sic Itur Ad Astra* 2000/1–2, 89–122.
- Pálfi Z. 2009. „Hálózatok, kapcsolatok, erős és gyenge kötélek: óasszír üzleti stratégiák Turhumitban”: Rab V. et al. (szerk.): 8. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Pécs, 262–270.
- Pálfi Z. 2015. „Šalatuwar és Wahšušana: szomszédok egy óasszír nagyváros közelében”: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonomie és ökológia: tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. ÓTI 3. Pécs–Budapest (megjelenés előtt).
- Root, M. C. 1988. „Evidence from Persepolis for the Dating of Persian and Archaic Greek Coinage”: *Numismatic Chronicle* 148, 1–12.
- Root, M. C. 1989. „The Persian Archer at Persepolis. Aspects of Chronology, Style and Symbolism”: *Revue des études anciennes* 91/1–2, 33–50.
- Strassmaier, J. N. 1889. *Inschriften von Nabochodonosor, König von Babylon 604–561 v. Chr.* Leipzig.
- Stronach, D. 1989. „Early Achaemenid Coinage. Perspectives from the Homeland”: *Iranica Antiqua* 24, 255–283.
- TCL 12 = Contenau, G. 1927. *Contrats néo-babyloniens I. de Téglath-Phalasar III à Nabonide*. Textes Cunéiformes Musée du Louvre 12. Paris.
- TuM 2/3 = Krückmann, O. 1933. *Neubabylonische Rechts- und Verwaltungstexte autographiert und mit Inventarverzeichnis und Namenlisten versehen*. Texte und Materialien der Frau Hilprecht Sammlung 2/3. Leipzig.
- Tuplin, Ch. 2014. „The Changing Pattern of Achaemenid Persian Royal Coinage”: P. Bernholz – R. Vaubel (szerk.): *Explaining Monetary and Financial Innovation*. FMPS 39. New York – Dordrecht – London, 127–168.
- Van der Spek, R. J. 2008. „The Hellenistic Near East”: W. Scheidel – I. Morris – R. Saller (szerk.): *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge, 409–433.
- Vargyas P. 1999. „Kaspu ginu and the Monetary Reform of Darius I”: *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 89, 263–284.
- Vargyas P. 2000a. „Az első állítólagos lázadó óperzsa szatrapa”: Fischer F. – Majoros I. – Vonyó J. (szerk.): *Magyarország a (Nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 621–627.
- Vargyas P. 2000b. „Silver and Money in Achaemenid and Hellenistic Babylonia”: J. Marzahn – H. Neumann (szerk.): *Assyriologica et Semitica. Festschrift für Joachim Oelsner anlässlich seines 65. Geburtstages am 18. Februar 1997*. AOAT 252. Münster, 513–521.
- Vargyas P. 2001. *A History of Babylonian Prices in the First Millennium B. C. Vol. 1. Prices of the Basic Products*. HSAO 10. Heidelberg.
- Vargyas P. 2004a. „A világ legelső vert pénze?”: Nagy B. – Szálka Zs. – Szende K. (szerk.): „Az élet tanítómestere”. *Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára*. Budapest, 51–59.
- Vargyas P. 2004b. „La monétisation de l’économie rurale en Babylonie et en Egypte pendant le 1er millénaire av. J-C.”: B. Menu (szerk.): *La dépendance rurale dans l’Antiquité proche-orientale. Actes du congrès internationale de Banyuls-sur-mer, 10–13 octobre 2001*. Bibliothèque d’étude 140. Cairo, 109–120.
- Vargyas P. 2004c. „Le libéralisme Séleucides et l’essor économique de la Babylonie: un rapport de cause à effet?”: V. Chankowski –

- F. Duyrat (szerk.): *Le Roi et L'économie. Autonomies locales et structures royales dans l'économie de l'empire séleucide*. Topoi. Orient-Occident, Suppl. 6. Paris, 333–347.
- Vargyas P. 2005. „Dareiosz adóreformja új megvilágításban”: Fröhlich I. (szerk.): *Az utókor hatalma. Újraírt szövegek*. Kréné 4. Budapest, 63–79.
- Vargyas P. 2010. *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után*. ÓTI 1. Budapest.
- Vér Á. 2012. „Távolsági kereskedelem az Újasszír Birodalomban”: *Ókor* 11/4, 3–12.
- Vér Á. 2014. „Neo-Assyrian *kārus* in the Zagros”: Z. Csabai (szerk.): *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*. ANEMS 2. Pécs–Budapest, 789–810.
- Vér Á. 2015. „A vas allokációja az Újasszír Birodalomban”: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonómia és ökológia: tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. ÓTI 3. Pécs–Budapest (megjelenés előtt).
- VS 4 = Delitzsch, F. 1907. *Vorderasiatische Schriftsdenkmäler der königlichen Museen zu Berlin*. Heft 3. Leipzig.
- Weisser, B. 2006. „Herrscherbild und Münzporträt in Kleinasien”: A. Koch – E. Rehm (szerk.): *Pracht und Prunk der Grosskönige. Das Persische Weltreich*. Speyer, 71–88.
- Wunsch, C. 2002. „Debt, Interest, Pledge and Forfeiture in the Neo-Babylonian and Early Achaemenid Period. The Evidence from Private Archives”: M. Hudson – M. Van de Mieroop (szerk.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. ISCANEE 3. Bethesda, 221–255.
- Zournatzi, A. 2003. The Apadana Coin Hoards, Darius I, and the West: *American Journal of Numismatics* 15, 1–28.